

تجلی شهر ایرانی- اسلامی در آراء سیاسی و اقدامات شهرسازی خواجه نظام‌الملک طوسی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۰۴

حمیدرضا صارمی^۱

آزاده جلالی^۲

چکیده

شهرهای کنونی به دلیل پیچیده‌تر شدن زندگی شهری، با مسائل بسیاری مواجه هستند. مسائلی که تنها با تکیه بر اندیشه‌های معاصر و غربی، قابلیت پاسخگویی ندارند؛ بنابراین تدوین مبانی نظری برگرفته از اندیشه‌های اسلامی و ایرانی بسیار مهم هستند. یکی از مهم‌ترین منابعی که می‌تواند یاریگر پژوهشگران جهت تحقیق در مورد تفکرات ایرانی-اسلامی باشد، تحلیل آثار و نگرش‌های متفکرین مسلمان است.

خواجه نظام‌الملک طوسی، وزیر دربار سلجوقیان، یکی از مقتدرترین نخبگان عرصه سیاست در جهان اسلام به‌شمار می‌رود. اندیشه‌های وی در کتاب سیاست‌نامه (سیرالملوک)، راهگشای مسائل در ابعاد مختلف زندگی شهری است. هدف پژوهش حاضر واکاوی اندیشه‌های خواجه نظام‌الملک پیرامون تفسیر شهر ایرانی-اسلامی می‌باشد. لذا با استفاده از روش تحلیل محتوا و به صورت اکتشافی-توصیفی، با بهره‌گیری از اسناد و منابع کتابخانه‌ای، دیدگاه‌های وی در ابعاد گوناگون کالبدی سیاسی-مدیریتی، اقتصادی و اجتماعی-فرهنگی مطالعه می‌گردد. یافته‌ها نشان می‌دهد شهر ایرانی-اسلامی به زعم وی شهری آباد، امن، عادل، مقتدر، مولد و شهر علم است. واژگان کلیدی: خواجه نظام‌الملک طوسی، ایران‌گرایی، اسلام‌گرایی، شهر ایرانی-اسلامی، سلجوقیان

۱. دانشیار شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران؛ نویسنده مسئول؛

saremi@modares.ac.ir

۲. پژوهشگر دکتری شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران؛

azadeh.jalali@modares.ac.ir

مقدمه و بیان مسئله

در تاریخ ایران، پیش از اسلام و پس از ورود اسلام، متفکران و اندیشمندان بسیاری می‌زیسته‌اند که با درایت و اندیشه‌های علمی و سیاسی خود در سرنوشت شهر و دیارشان تأثیر مستقیمی داشته‌اند. متفکرانی که با وجود فراز و نشیب‌های زمانه، آوازه و تأثیر بینش و اقدامات آنان تا کنون باقی مانده است. تحقیق و بررسی نگرش، نظریات و آثار متفکران ایرانی و مسلمان می‌تواند یاریگر پژوهشگران در راستای حل مسائل و مشکلات کنونی باشد، مسائلی که تنها با تکیه بر اندیشه‌های معاصر و غربی قابل پاسخگویی نیست. به عبارت دیگر تحلیل تفکرات اندیشمندان ایرانی و مسلمان به عنوان منبعی غنی و راهگشا برای دغدغه‌های عصر حاضر حائز اهمیت است. یکی از برجسته‌ترین شخصیت‌های ایرانی، خواجه نظام‌الملک طوسی^۱ و وزیر مقتدر و اندیشمند مسلمان در عصر سلجوقیان^۲ می‌باشد. در دوران اسلامی، سلجوقیان نخستین دولتی بودند که حدود قلمرو خود را همانند مرزهای اسلامی در نواحی غرب گسترش دادند؛ و بی‌شک اندیشه‌ها و وزارت مدبرانه خواجه نظام‌الملک، تأثیر به‌سزایی در این گسترش و افزایش قدرت داشته است.

خواجه نظام‌الملک طوسی یکی از مقتدرترین نخبگان عرصه سیاسی، در مدت وزارت سی ساله خود با طراحی گفتمان عقیدتی و سیاست مذهبی برای استحکام و استمرار حکومت سلجوقیان در ایران کوشید. اندیشه‌های وی که در کتاب *سیاست‌نامه*^۳ تدوین شده است،

۱. ابوعلی حسن، مشهور به خواجه نظام‌الملک، از دهقان‌زادگان بیهق (سبزوار) بود، که در سال ۴۰۸ ه. ق در دوره غزنویان به دنیا آمد و از آنجایی که دانش‌اندوزی‌اش در شهر طوس بود، «طوسی» خوانده می‌شد. وی ابتدا از دیوانسالاران سلاجقه بود و پس از برکناری عطاءالملک کندی در سال ۴۵۵ ه. ق وزیر آلپ‌ارسلان و ملکشاه گردید و حدود سی سال در این جایگاه بود (زهرای یعقوب‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۱).

۲. دودمان سلجوقیان، یک دودمان غز سنی بودند که در سده‌های پنجم تا ششم هجری قمری، بر بخش‌های پهناوری از آسیای غربی و آسیای صغیر نظیر ایران، روم، افغانستان، شام (سوریه امروزی) و ارمنستان امروزی، سرزمین‌های عرب و ترک و دیگر نقاط وسیع فرمان می‌راندند. مؤسس این سلسله طغرل بیک نام داشت که خود از نوادگان سلجوق بود و با شکست دادن سلطان مسعود غزنوی، در نیشابور بر تخت نشست.

۳. *سیاست‌نامه* (سیرالملوک) کتابی است که به منزله دستورالعملی بود که به فرمان ملکشاه سلجوقی در قرن پنجم توسط خواجه نظام‌الملک طوسی نوشته شد و نشانگر آن است که خواجه نظام‌الملک به‌عنوان معمار امپراطوری سلجوقی این اندیشه‌ها را در دوران وزارت خود اعمال نموده است. چنان که از مقدمه کتاب سیرالملوک بر می‌آید،

راهگشای مسائل گوناگون در ابعاد مختلف زندگی شهری بوده است. سیاست‌نامه که تلفیقی از ایران‌گرایی و اسلام‌گرایی است، متشکل از داستان‌ها و حکایاتی از پادشاهان ایران باستان و هم‌چنین آیات قرآنی، احادیث و داستان‌هایی از پیامبر و بزرگان صدر اسلام می‌باشد. در واقع خواجه نظام‌الملک در این اثر تلاش می‌کند با استفاده از تفکر ایرانیان باستان و آموزه‌های اسلامی، پادشاه را در راستای آبادانی کشور یاری کند. بر این اساس می‌توان گفت وی به دنبال خلق شهر ایرانی-اسلامی است؛ شهری که برای تمام ابعاد زندگی شهری پاسخگو باشد. تفکرات وی در قالب بینش‌های سیاسی و راهکارهایی برای مدیریت و حکمروایی بوده و در حوزه اقدامات عمرانی و شهرسازی تجلی یافته است. با توجه به تفکرات و اقدامات وی، سوال اصلی این پژوهش «چیستی مفهوم شهر ایرانی-اسلامی از منظر خواجه نظام‌الملک» می‌باشد. تحلیل و بررسی آراء خواجه نظام‌الملک طوسی به منظور تعریف شهر ایرانی-اسلامی با توجه به بستر فرهنگی ایران و برگرفته از تفکرات اسلامی با هدف کاربردی آن در شهرهای معاصر و برون‌رفت از مسائل و مشکلات کنونی حائز اهمیت است. از این‌رو در این پژوهش اندیشه خواجه نظام‌الملک در حوزه شهر، مورد مطالعه قرار گرفته است.

اهداف و پرسش‌های پژوهش

هدف اصلی پژوهش بررسی اندیشه‌های ایرانی و اسلامی خواجه نظام‌الملک طوسی در ابعاد مختلف کالبدی، سیاسی-مدیریتی، اقتصادی و اجتماعی-فرهنگی، به منظور تفسیر مفهوم شهر ایرانی-اسلامی در آراء وی است. در این راستا پرسش اصلی آن است که «با توجه به اندیشه ایرانی‌گرایی و اسلام‌گرایی خواجه نظام‌الملک طوسی، مفهوم شهر ایرانی-اسلامی از منظر وی چیست؟»

خواجه نظام‌الملک طوسی سیاست‌نامه را با هدف معرفی و بیان آیین ملک‌داری و شهریاری نگاشته است (داوود شاهرودی، ۱۳۸۵: ۷) و کار ویژه آن را سامان دادن روابط میان شاه و سایر طبقات جامعه و همچنین تشویق پادشاهان ترک به عمل مبتنی بر سنت ایرانی‌شهری قرار داده است (پیرا، ۱۳۸۷: ۱۵۵). این اثر شامل ۵۰ فصل می‌باشد که با تصحیح هیوبرت دارک توسط بنگاه ترجمه و نشر کتاب در سال ۱۳۴۰ در ۳۷۲ صفحه منتشر شده است (عباس سرافرازی، ۱۳۹۲: ۵۸).

پیشینه تحقیق

در بررسی پیشینه تحقیق حاضر می‌توان به دو گروه از پژوهش‌ها اشاره نمود. گروه اول پژوهش‌هایی است که آراء و اندیشه‌های سیاسی خواجه نظام‌الملک طوسی را از منظرهای گوناگون بررسی و تحلیل نموده‌اند؛ که از آن جمله می‌توان به پژوهش گیلانی و فرجی نصیری (۱۳۹۷) اشاره کرد. آنان در مقاله «اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک: تلفیقی از ایران‌گرایی و اسلام‌گرایی» بیان می‌کنند آنگونه که از متن سیاست‌نامه استخراج می‌شود، اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک طوسی تلفیقی از ایران‌گرایی و اسلام‌گرایی می‌باشد. این دیدگاه در تضاد با نظر سید جواد طباطبایی (۱۳۸۶) است که بیان می‌کند سیاست‌نامه تنها رنگ ایرانی دارد؛ و نیز در مقابل نظر هیبرت دارک، مصحح سیاست‌نامه (به نقل از طوسی، ۱۳۸۹) می‌باشد که معتقد است خواجه نظام‌الملک تحت تأثیر اندیشه‌های ایران باستان نبوده است.

معینی، کلاهدوزان، فردوسی و اسدی (۱۳۹۴) در مقاله «اصول مدیریت بر اساس الگوی اسلامی-ایرانی با تکیه بر نظریات خواجه نظام‌الملک طوسی»، شاخص‌ها و اصول مدیریت را از منظر خواجه نظام‌الملک استخراج کرده‌اند. در پژوهش دیگری با عنوان «قدرت و امنیت در سنت سیاست‌نامه‌نویسی: مطالعه سیرالملوک خواجه نظام‌الملک»، قاسمی (۱۳۸۶) دو موضوع ارتباط امنیت مردم و قدرت سلطان، و ارتباط امنیت، دین و پادشاهی را بررسی می‌کند. اخوان کاظمی (۱۳۸۰) در پژوهشی با عنوان «عدالت و خودکامگی در اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک طوسی» تعاریفی برای عدالت از منظر خواجه نظام‌الملک ارائه کرده است.

لازم به ذکر است غالب تحقیقات صورت گرفته، بر یک بعد خاص از اندیشه خواجه نظام‌الملک طوسی مانند عدالت، قدرت، جنسیت و ... تأکید کرده‌اند.

گروه دوم پژوهش‌هایی است که به بررسی مفهوم شهر ایرانی-اسلامی از منظر اندیشمندان مختلف، در ابعاد و زوایای گوناگون پرداخته‌اند. از دید نقی‌زاده (۱۳۸۵)، مفهوم شهر و شهرسازی اسلامی مورد توجه شرق‌شناسان، مبتنی بر این پیش‌فرض است که اسلام یک نظام ارزشی کامل است و الگوها و رفتار سازمان اجتماعی را به‌طور کامل تعیین می‌کند. اصطلاح شهر اسلامی منوط به وجود شهری است که مبانی نظری و طراحی و ساخت آن (مشمول بر اصول، ضوابط، معیارها و ...) از متون اسلامی نشأت گرفته باشد. البته نحوه پاسخگویی به

معیارهای مندرج در زمان و مکان متفاوت خواهد بود (نقی‌زاده، ۱۳۸۵: ۴۸). در این راستا پژوهشگرانی از جمله نقره‌کار (۱۳۹۵) در کتاب *معماری آیه‌ها: برداشتی از حکمت اسلامی در هنر و معماری*، نقی‌زاده (۱۳۹۶) در کتاب *شهر اسلامی از اندیشه تا ظهور و مقاله «صفات شهر اسلامی در متون اسلامی»*، پورجعفر (۱۳۹۴) در مقاله «انواع شهر اسلامی و اشاراتی به نحوه شاخص‌سازی در راستای شهر آرمانی-اسلامی» بدین موضوع پرداخته‌اند. نوآوری پژوهش حاضر بررسی مفهوم شهر ایرانی-اسلامی با تأکید بر آرای اندیشمندان ایرانی و مسلمان، خواجه نظام‌الملک طوسی است.

تعریف مفاهیم

با توجه به رویکرد ایرانی‌گرایی و اسلام‌گرایی خواجه نظام‌الملک طوسی در سیاست‌نامه و هدف اصلی این پژوهش در راستای بازتعریف شهر ایرانی-اسلامی، مفاهیم کلیدی پژوهش به شرح زیر تبیین می‌گردد:

- **ایرانی‌گرایی:** افکار و جهان‌بینی ایرانیان باستان و پیش از ورود اسلام، از جمله تفکر شکوه، عظمت، اقتدار و دادخواهی و... که تجلی آن در اقتدار شاهان و عظمت سرزمین‌های ایران مشهود است.

- **اسلام‌گرایی:** جهان‌بینی اسلامی مبتنی بر نظریاتی از جمله خلافت و همچنین آراء اسلامی منبعث از روزگار پیامبر و آیات قرآن، در ابعاد مختلف زندگی شهری می‌باشد.

- **شهر ایرانی-اسلامی:** متشکل از مبانی نظری و تئوری‌های مربوط به اصول و ارزش‌هایی است که باید در طراحی، ایجاد و برنامه‌ریزی محیط زندگی مسلمانان رعایت شوند و بر روابط چهارگانه انسان با خدا، خود، محیط و هم‌نوعان حاکم باشند. این اصول و ارزش‌ها منبعث از قرآن کریم و سنت پیامبر (ص) است و دربردارنده شرایط و مقتضیات زمانی و مکانی ایران است (بمانیان، ۱۳۹۳: ۸۶).

روش تحقیق

در این پژوهش که از نوع بنیادی است، به صورت توصیفی و اکتشافی از روش تحلیل متن و فراتحلیل بهره برده شده است. در این راستا متن مکتوب سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی،

به‌عنوان اصلی‌ترین منبع و در قالب درک مفاهیم موجود در کتاب، با تأکید بر ابعاد مختلف حوزه شهر و شهرسازی، مورد واکاوی و تحلیل قرار گرفته است. به منظور غنای پژوهش از روش فراتحلیل نیز استفاده شده است. فراتحلیل روشی است که طی آن پژوهشگر با ترکیب هدفمند نتایج مطالعات و پژوهش‌ها می‌تواند روابط تازه‌ای میان مفاهیم اجتماعی کشف نماید. سایر منابع شامل اسناد کتابخانه‌ای، پژوهش‌ها، مقالات تدوین شده توسط سایر پژوهشگران در حوزه اقدامات و اندیشه‌های خواجه‌نظام‌الملک، نیز تحلیل شده تا مضامین کلی معتبر، شناسایی و تفسیر شود. بر این اساس به صورت توصیفی و اکتشافی، مفهوم «شهر ایرانی - اسلامی» از منظر خواجه نظام‌الملک طوسی در ابعاد مختلف کالبدی، سیاسی-مدیریتی، اقتصادی و اجتماعی-فرهنگی تعریف شده است.

یافته‌های تحقیق

بنداری (۱۳۵۶) در زبده‌النصره و در ذکر اقدامات نظام‌الملک و آباد ساختن شهرها و احداث ابنیه توسط وی، اشاره می‌کند که نظام‌الملک تصمیم گرفت تا شهرها را در تیول امرا قرار دهد و همین امر باعث گردید تا امرا و سپاهیان تصمیم به آبادانی شهرها گرفته و شهرها آباد شوند (مهرداد یوسف‌زمانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۳۷ به نقل از بنداری، ۱۳۵۶). به عبارتی در زمان خواجه نظام‌الملک، هنگامی که ایران زیر نظر خلیفه بود، او در حال ایجاد تعادل میان نیروهای سیستم خلافت بود تا بتواند شاخص‌های اندیشه ایرانی‌شهری را عملیاتی سازد. وی جایگاه نهاد وزارت را ارتقا بخشید و سنت ایرانی حکومت‌داری در شکل‌دهی به رویه‌های اداری را مستحکم کرد. سیستم دیوان‌سالاری ایران باستان در عهد خواجه نظام‌الملک شبیه‌سازی شد و در اثر آن راه‌ها امن، خزانه آباد، کاروانسراها سرشار از تاجر و مسافر، قنات روان و مملکت به سامان بود (روح‌الله اسلامی، ۱۳۹۷: ۱۳). بر این اساس می‌توان بیان نمود اگرچه مفهوم شهر ایرانی اسلامی با توجه به تنوع ابعاد زندگی شهری در ساحت‌های بسیاری قابل تفسیر است، اما به طور کلی وجوه چهارگانه تفکرات و اقدامات خواجه نظام‌الملک طوسی با توجه به هدف پژوهش و با تأکید بر اقدامات شهرسازانه شامل ابعاد کالبدی، سیاسی - مدیریتی، اقتصادی و

اجتماعی-فرهنگی، تجلی‌گر مفهوم شهر ایرانی-اسلامی می‌باشد که در ادامه هر یک به تفصیل بیان می‌گردد.

۱. شهر ایرانی - اسلامی از منظر خواجه نظام‌الملک طوسی

۱-۱. بعد کالبدی

خواجه نظام‌الملک اقدامات ارزشمند بسیاری در مقیاس کشوری و شهری انجام داده‌است. نمود کالبدی اقدامات وی در حوزه عمران، راه‌سازی، پل‌سازی و جاده‌های مهم پهنه سرزمین بوده و بخش دیگر آن در حوزه شهرسازی و معماری شهرهای مهم از جمله اصفهان، نیشابور، بغداد، ری و مرو بوده است.

- اقدامات عمرانی در پهنه کشور

به لحاظ شبکه راه‌ها در این دوران کشور تحت پوشش نسبتاً مناسبی از راه‌های متقاطع قرار گرفته بود. در واقع ایران به واسطه این که مسلمانان آسیای شرقی برای رفتن به مکه بایستی از خاک این کشور عبور می‌کردند، در موقعیتی راهبردی قرار داشت. خواجه برای امن کردن راه‌های ارتباطی میان شهرها تلاش فراوان کرد و به احداث کاروانسراها و حفر چاه‌ها در مسیر مسافران پرداخت. زنده‌سازی و مرمت پل‌ها نیز از سیاست‌های عمرانی عصر خواجه نظام محسوب می‌شد. همچنین ایجاد استحکامات دفاعی برای شهرها شامل بارو، ارگ و دژ حکومتی در شهرهای مهم آن دوران، از جمله مرو، بیهق و نیشابور از دیگر اقدامات عمرانی خواجه نظام می‌باشد (زهرای یعقوب‌زاده، ۱۳۹۲: ۸۷).

- اقدامات شهرسازی در شهرها

عمده اقدامات شهرسازی و معماری خواجه در شهر اصفهان، پس از انتقال مرکز حکومت سلجوقی از نیشابور و به اصفهان بود. آلپ ارسلان در اصفهان به خوبی به اوضاع مردم رسیدگی می‌کرد. به این دلیل در عهد او اصفهان رو به ترقی نهاده و مردم در آسایش و راحتی فراوان گذران زندگی می‌کردند. خواجه در مدت اقامتش در اصفهان هر هفته و هر ماه، محله یا کوچه و یا بازار و یا بقعه یا عمارتی را تجدید بنا و یا احداث می‌کرد. این شهر در این دوره شش محله

بزرگ داشت. هر محله کوچه‌هایی داشت که هر یک به نوبه خود به کوچه‌های کوچک‌تری تقسیم می‌شدند. این کوچه‌ها، دربندها و دروازه‌های محکمی داشتند که به هنگام شب، و به هنگام شورش و یا حمله دشمن بسته می‌شدند. علاوه بر این هر محله دارای میدان‌چه، بازارچه، مسجد، آب‌انبار و حمام نیز بود. در این زمان هر یک از شاخه‌های دینی در محله‌ای جداگانه ساکن بودند که این امر بدون شک در جهت حفظ امنیت و پیشگیری از هرگونه تنازع بین فرق و در نهایت در جهت حفظ امنیت در کالبد شهر از جانب خواجه اتخاذ شده بود (همان، ۸۲-۸۵). علاوه بر این موارد، ملک‌شاه به همراهی وزیر خود در این شهر جهت آبادانی بیشتر فضای شهری، عمارت‌های بسیاری از کوشک‌ها و باغ‌ها به وجود آورد. همچنین خانقاهی نیز توسط وی در این شهر برای صوفیه و اهل زهد برپا شد.

اقدامات عمرانی و سامان‌دهنده در سایر شهرهای مهم مانند بغداد، نیشابور و ری نیز صورت گرفت. در بغداد خواجه با افتتاح مدرسه‌ای در سال ۴۵۹ ه.ق به‌عنوان بزرگترین دارالعلم اسلامی و ساخت کتابخانه‌ای مجهز با عنوان «دارالکتب»، عظمت از دست رفته شهر را بازگرداند. در نیشابور مدرسه نظامیه و بیمارستانی ساخت. در شهری، تفکیک فضای شهر بر اساس الگوی مذهبی بود به نحوی که پیروان سه فرقه بزرگ اسلامی شهر، حنفی و شافعی و شیعه، هر یک در بخش‌های شهری متناسب به خود زندگی می‌کردند. همچنین خانه‌های شهری توسط راهروهای زیرزمینی برای دسترسی در مواقع خطر به هم راه داشت (همان، ۹۲-۹۵). تلاش خواجه نظام‌الملک ایجاد شهری آباد برای ساکنین آن بود، تا به موازات آن تمام تفکرات سیاسی خود را محقق سازد.

۱-۲. بعد سیاسی و مدیریتی

اندیشه سیاسی و مدیریتی خواجه نظام‌الملک را از سه منظر، شامل: تلاش جهت خلق حکومت مقتدر مرکزی برگرفته از تفکر ایران باستان، بهره‌گیری از عدالت در تمام امورات زندگی شهری و برقراری امنیت، می‌توان تحلیل کرد.

- خلق حکومت مقتدر مرکزی

یکی از نقاط ضعف حکومت ترکان سلجوقی، عدم گرایش به تمرکز بود. وجود حکومت‌های پراکنده، ناتوانی دیوان‌سالاران در ارائه راه حل مناسب جهت برون‌رفت از ساختار سنتی

حکومت ترکان، ظلم و ستم در ولایات توسط حاکمان، از بین رفتن زمین‌های زراعی و تولیدی در نقاط مختلف به دلیل وجود نظام اقطاع‌داری، از جمله پیامدهای حکومت قبیله‌ای ترکان سلجوقی است. خواجه نظام‌الملک جهت مقابله با این سنت‌ها، به تأسی از اندیشه سیاسی ایران باستان، به فکر بنیان‌گذاری اندیشه حکومت متمرکز افتاد (نجم‌الدین گیلانی و شهریار فرجی، ۱۳۹۷: ۶۶)، و در این راستا با تشکیل حکومتی مقتدر از پراکندگی، تفرقه و مسائل ناشی از آن جلوگیری کرد.

- عدالت

از نگاه خواجه نظام‌الملک، ساخت قدرت سیاسی از چهار ضلع تشکیل شده است: خدا، شاه، دین و بنده. خداوند مالک و سلطان مطلق جهان و جهانیان است که گاه این سلطنت خود را به بنده‌ای از بندگان خود که واجد صفات ویژه‌ای است تفویض می‌کند، تا بر اساس عدل و داد و دین مرسل از سوی او، بر مردم حکم براند و در واقع مجری اوامر و نواهی الهی و واسطه جریان اراده حضرت حق در میان خلق باشد. بر این اساس در اندیشه نظام‌الملک، شاه مأموری است از جانب خدا برای حکومت بر بندگان خدا بر پایه دین و عدالت؛ نسبت پادشاه بر مردم دقیقاً همان نسبت خداوند بر بندگان است و آنچه ویژگی‌های سه ضلع مثلث خدا، شاه و بنده را تعیین و تنظیم می‌کند دیانت و عدالت است (عزیز جوانپور هروی، ۱۳۸۶: ۱۳). خواجه تلاش می‌کرد با ارایه الگوهایی از ملوک عجم و سلاطین به زعم وی عادل، پادشاه سلجوقی را متوجه حکومت عدل کند و بدین‌گونه نظم و نسق امور را برگرداند، چرا که بقای حکومت و جامعه به عدل، و فروپاشی آن بر اثر ظلم است (اللهیار خلعتبری و نیره دلیر، ۱۳۸۸: ۳۶).

از منظر خواجه نظام‌الملک عدالت به معنای قرار دادن هر چیز در جای خویش و رعایت اهلیت و استحقاق‌ها و مراتب است. این تعریف از عدالت را می‌توان عمده‌ترین تعریف عدالت از دید وی به حساب آورد (بهرام اخوان‌کاظمی، ۱۳۸۰: ۹). بر اساس تعریف خواجه از عدالت، نظم اجتماعی و در نتیجه جابه‌جایی اصناف و طبقات و از میان رفتن حدود و ثغور (فرومایگان و بزرگان) دستخوش تباهی شده است؛ بنابراین عدالت از نظر وی، بازگشتن به نظام سنتی و حفظ حدود و مراتب است. بقا و دوام ملک مبتنی بر عدالت است؛ زیرا به دنبال از میان رفتن نظم و

انسجام اجتماعی، در دین و ملک، خلل پدید می‌آید و همین از میان رفتن نظم اجتماعی و برهم خوردن ترتیب اصناف مردم، مایه تباهی دولت و سقوط پادشاهان می‌گردد (حامد نوریان، ۱۳۹۴: ۶۲). تعاریف عدالت در اندیشه سیاسی خواجه به شرح ذیل است:

عدالت به معنای قرار دادن هر چیز در جای خویش و رعایت اهلیت و استحقاق و مراتب‌ها؛ عدالت به معنای «راستی» و «راست کرداری و راست کردن»؛ عدالت به معنای «میزان» و ترازوی فضایل و همه نیکی‌ها؛ عدالت به معنای حد وسط و میانه‌روی؛ عدالت در حوزه قضا و به معنای تناسب و تساوی جرم با مجازات (بهرام اخوان کاظمی، ۱۳۸۰: ۲۵-۲۷).

- امنیت

مسئله مهم دیگر در آراء خواجه پیوند میان عدالت و امنیت است. از آنجا که خواجه در روزگاری پرآشوب زندگی می‌کرد، دغدغه او بازگشت به نظم و ایجاد امنیت با استفاده از ابزار عدالت، به عنوان وصفی برای ناظم جامعه یعنی فرمانرواست (محمدعلی قزلسفلی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۷). آراء خواجه نظام‌الملک در مورد امنیت بدین شرح می‌باشد:

- ربط ارگانیک امنیت مردم و قدرت سلطان: وجود ثبات و امنیت و فقدان آشوب و ناامنی، موجب رونق کار مردم و افزونی نعمت می‌شود؛ زیرا که در حالت اطمینان و ایمنی، امید به کسب درآمد در آینده افزایش می‌یابد و سرمایه‌گذاری در کشت و زرع و یا تجارت و نظایر آن افزون می‌گردد. در عین حال، رونق اوضاع مردم، باعث می‌گردد که پادشاه و حاکم به سهولت و با فراغ بال، بتواند مالیات و دیگر حوایج امر ملک‌داری را از آنان وصول کند و این به معنای قدرت یافتن پادشاه و ملک و رونق خزانه دولت است.

- ربط امنیت، دین و پادشاهی: تعبیر توأمان بودن ملک و دین که ظاهراً در متون قبل از اسلام هم وجود دارد، در کتاب سیرالملوک نیز مورد تأکید است. به عقیده خواجه، مهم‌ترین چیزی که پادشاه را لازم است، دین درست است؛ زیرا خلل در دین، خلل در ملک را به همراه دارد و عکس آن هم صحیح است. از همین رو است که خواجه، پادشاه را به پژوهش دائمی در

دین دعوت می‌کند و آن را بر سلطان واجب می‌شمارد؛ زیرا این کار باعث می‌شود که مبتدعان و بدمذهبان نتوانند او را از راه ببرند (محمدعلی قاسمی، ۱۳۸۶: ۲۶۹-۲۷۰).

با این توضیحات عوامل مخل امنیت از دیدگاه خواجه نظام‌الملک، عواملی چون پادشاهان و حکومت‌های دیگر، ظهور بددینان و خوارج، ضعف پادشاه، بی‌کاری رعیت و بالاخص لشکریان و تسلط زنان و کودکان بر امور ملک است. بسیاری از عوامل مخل امنیت به‌زعم نظام‌الملک با حفظ و تقویت قدرت نظامی قابل حصول است. اگر پادشاه قدرت نظامی کافی داشته باشد و بتواند در صورت ضرورت، مردم را مرعوب ساخته و سیاست کند و قدرت و ابهت کافی داشته باشد تا بتواند پادشاهان ممالک مجاور را از حمله بازدارد یا آنها را دفع کند و یا با قدرت نظامی خود بتواند خروج خوارج را مانع شود، تهدید مشخصی متوجه ملک نخواهد بود. با این حال، می‌توان قدرت را اصلی‌ترین ابزار حفظ امنیت دانست (همان، ۲۷۱-۲۷۳).

خواجه نظام‌الملک در سیاست‌نامه، فساد را در ابعاد سیاسی، اجتماعی، اداری و دینی می‌داند (محمد رضا حاج بابایی و محمود شهوندی، ۱۳۹۱: ۶۰)؛ لذا در تلاش است تا از ابعاد گوناگون فساد جلوگیری کند.

بر اساس اندیشه‌های سیاسی خواجه نظام‌الملک و با تأکید بر کتاب سیاست‌نامه، مهم‌ترین اصول مدیریت اسلامی - ایرانی، توجه کامل به امورات گوناگونی چون: انصاف و عدالت، آشنایی و انس با دانش دینی، ارزیابی، مشورت، انگیزش به‌جا، تذکر لغزش‌ها در نهان، صبر و تأمل و توزیع مناسب مسئولیت‌هاست (منصوره معینی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰۱).

۳-۱. بعد اقتصادی

خواجه نظام‌الملک در حوزه‌های مختلف اقتصادی تلاش‌های بسیاری نمود. از مهمترین اقدامات وی در زمینه بهبود شرایط اقتصادی عبارتند از: تعدیل شرایط اقطاع^۱، نظام‌بخشی به امور دیوانی، توجه به امور لشکری، توجه به نظام مراقبت (دیوان برید) برای جلوگیری از فساد مالی و

---

۱. اقطاع پاره زمینی بوده است که پادشاه یا خلیفه به‌عنوان نیول از راه مرحمت، به کسی وا می‌گذاشته است تا از محصول آن به نفع خود بهره بردارد و آن را اداره کند (فاطمه فیض‌آبادی، ۱۳۹۱: ۷۶).

شورش، مخالفت با بیکاری کارکنان دولت، توصیه به مشاوره سلاطین با دانایان عصر و نیز تأکید بر رونق بازار به عنوان عنصر اصلی تجارت و بازرگانی.

همچنین وضعیت اجتماعی روستاییان پیش از خواجه و در دوران حکومت غزنوی چندان رضایت‌بخش نبود. وی تلاش‌های بسیاری برای بهبود شرایط روستاییان، به‌عنوان مولدان اصلی چرخه تولید نمود. خواجه شرایط اقطاع را تعدیل نمود و با اعمال ضوابطی از افراط و تفریط و غارت طبقات محروم توسط مقطعان جلوگیری کرد و به صاحبان زمین‌های اقطاعی یادآور شد که جز دریافت سود مقرر خود، هیچ حق دیگری بر مردم ندارند؛ پس از آن نیز شهرها را به عنوان اقطاع میان سربازان تقسیم کرد که از محصول آن استفاده کنند. در پی این اقدام سپاهیان تصمیم به آبادانی شهرها گرفتند و از این طریق اندیشه‌ورزی‌های خواجه مثمر ثمر واقع گردید (زهرای یعقوب‌زاده، ۱۳۹۲: ۶۱-۶۹). علاوه بر آن وی همکاری بیشتری با دیوان اشراف^۱ برای کنترل امور برقرار نمود و به بازسازی نظام مالیاتی کشور پرداخت، که معمولاً به شکل معافیت‌های مالیاتی در مواقع اضطراری از قبیل بلایای طبیعی صورت می‌گرفت (فاطمه فیض‌آبادی، ۱۳۹۱: ۷۳).

از نظر تجاری، دوران وزارت خواجه مقارن با یکی از درخشان‌ترین دوران تاریخ ایران شد. شام (سوریه)، آسیای صغیر (ترکیه)، نیز به تصرف سلاجقه در آمده بود و کاروانیان تحت لواء وزارت خواجه با آرامش از شرق تا غرب فعالیت داشتند. بازار شهر به‌عنوان عنصر اصلی اقتصادی، به واسطه رونق تجاری، رشد بی‌نظیری داشت. خواجه علاوه بر رونق بازار و تجارت، درآمدهای سرشار و ثروت‌های ذخیره خود را با مشارکت تجار در فعالیت‌های تجاری به کار انداخت. وی منصبی با عنوان محتسب برای نظارت بر بازار و اصناف و جلوگیری از نادرستی بازاریان تعیین نمود. به عبارت دیگر نقطه آغازین وجه مثبت سیاست‌های خواجه نظام‌الملک، پیشرفت نظام دیوانی بود به طوری که اشراف دیوانی و تسلط بر امر تولید و توزیع ثروت، برای نخستین بار بعد از اسلام در دولت سلجوقی نمایان شد (زهرای یعقوب‌زاده، ۱۳۹۲: ۷۷-۷۹).

۱. دیوان اشراف یا مشرف در اداره امور دیوانی و ضبط محاسبات و جمع دخل و خرج مکمل دیوان استیفاء و در حکم رئیس تفتیش کل امور مالی کشور بود (زهرای یعقوب‌زاده، ۱۳۹۲: ۶۷).

بر اساس آنچه به تفصیل بیان شد، می‌توان گفت با بهبود شرایط معیشتی مردم و تلاش برای بهبود شرایط اقتصادی می‌توان شهری مولد خلق کرد.

۱-۴. بعد اجتماعی - فرهنگی

خواجه نظام‌الملک در عهد وزارت خود خدمات فرهنگی عظیمی نمود؛ که بی‌تردید در طول تاریخ کم‌سابقه و یا بی‌سابقه بوده‌است. ایجاد مدارس نظامیه، یکسان‌سازی تقویم و بازنویسی شاهنامه به تعداد زیاد، از اهم اقدامات فرهنگی وی محسوب می‌شود.

- مدارس نظامیه

توجه جامعه به علم‌آموزی از یک سو و ارتباطات سیاسی فرقه‌ها و رقابت‌های فرقه‌ای از سوی دیگر موجب وقوع تغییر و تحولاتی در نظام آموزشی مدارس علمیه عصر نظام‌الملک گردید. مدارس نظامیه در واقع دنباله سیر تکاملی مدارس بود که از مساجد جدا شدند. نهضتی که نظام‌الملک با ساختن نظامیه‌های متعدد به وجود آورد، به زودی و با سرعت شگفت‌آوری از سوی تمامی نقاط ایران و بسیاری از بلاد اسلامی دیگر دنبال شد، به طوری که در قرن‌های پنجم و ششم هجری هیچ شهری نبود که در آن مدارس متعدد وجود نداشته باشد. نظام‌الملک مدارس در بلخ و نیشابور و هرات و بصره و اصفهان به نام نظامیه تأسیس کرد و آنها را به صورت آموزشگاه‌های شبانه‌روزی در آورد و در اطرافشان بازارها ساخت و املاک و گرمابه‌ها و دکان‌ها خرید و وقف مدرسه کرد؛ به این ترتیب نهضتی بزرگ در کشورهای اسلامی برای ایجاد مدارس پیدا شد (منصوره معینی و همکاران، ۱۳۹۴: ۸۸-۸۹). این امر نشان از اهمیت مسئله آموزش و بهره‌گیری از تفکرات اندیشمندان و دانیان، نزد نظام‌الملک داشته است.

- یکسان‌سازی تقویم کشور

از دیگر اقدامات فرهنگی خواجه یکسان‌سازی تقویم برای کشور بود. در ایران، پس از ورود اسلام تقویم چندان منظمی وجود نداشت و در محافل گوناگون تقویم هجری، تقویم المعتمد و یا تقویم یزدگردی استفاده می‌شد، خواجه در دوران قدرت و پس از برقراری امنیت و آرامش در سال ۴۶۶ق با دعوت از حکیم عمر خیام نیشابوری و چند تن دیگر از علما، به اصلاح تقویم

پرداخت. این تقویم به احترام جلال‌الدین ملک‌شاه، به نام تقویم جلالی مرسوم گردید، که مبدأ آن سال ۴۷۱ هجری بود (فاطمه فیض‌آبادی، ۱۳۹۱: ۱۰۹).

جدول شماره ۱ اقدامات خواجه نظام‌الملک طوسی را در ابعاد ۴ گانه‌ای که شرح آن گذشت، نشان می‌دهد.

جدول ۱: اقدامات خواجه نظام‌الملک طوسی متأثر از تفکرات ایرانی- اسلامی

ابعاد	اقدامات خواجه نظام‌الملک طوسی
کالبدی	اهمیت عمران راه‌ها و جاده‌های میان شهرها احداث کاروان‌سرا و حفر چاه درون مسیرهای بین شهری احداث بارو و دیوار برای امنیت شهرها تأکید بر طراحی محلات به عنوان محمل انسجام گروه‌های اجتماعی توجه به امنیت محلات در شهرها با ایجاد دروازه‌ها ایجاد عناصر شهری مهم شامل مسجد، حمام، آب‌انبار در شهرها خلق عناصر شاخص معماری مانند کوشک و خانقاه
سیاسی-مدیریتی	تلاش جهت خلق حکومت مقتدر مرکزی • انصاف و عدالت برقراری امنیت
اقتصادی	بهبود شرایط روستاییان به عنوان عنصر اصلی تولید کشور نظام‌بخشی به امور دیوانی توجه به امور لشکری توجه به نظام مراقبت (دیوان برید) برای جلوگیری از فساد و شورش مخالفت با بیکاری کارکنان دولت توصیه به سلاطین جهت مشاوره با دانایان عصر در مملکت‌داری تأکید بر رونق بازار به عنوان عنصر اصلی تجارت و بازرگانی
اجتماعی-فرهنگی	احداث مدارس نظامیه در شهرها یکسان‌سازی تقویم جلالی در کشور بازنویسی شاهنامه فردوسی به تعداد زیاد برای ایرانیان

منبع: نگارندگان

تحلیل وجوه چهارگانه تفکرات و اقدامات خواجه نظام‌الملک بیانگر اندیشه ایران‌گرایی و اسلام‌گرایی و تلاش وی برای خلق شهری ایرانی - اسلامی بوده است. شهر ایرانی - اسلامی، شهری است که با استفاده از بسترهای فکری ایرانیان باستان و با بهره گرفتن از سیره پیامبر و آیات قرآن شکل گرفته است. در نگرش خواجه نظام‌الملک طوسی می‌توان شهر ایرانی - اسلامی را شهری دانست که برای برقراری عدالت در تمام ابعاد مدیریتی و حکمروایی (شهر عادل) تلاش کرده و به دنبال خلق حکومتی مقتدر به منظور ایجاد پیوستگی بر پهنه سرزمین است (شهر مقتدر)؛ شهری که به دنبال خلق شرایط مطلوب اقتصادی از طریق بهبود شرایط مردم است (شهر مولد). شهری که با تأکید بر دانش و ایجاد نهادهایی مانند مدارس نظامیه، در پی بهبود شرایط فرهنگی و اجتماعی جامعه است (شهر علم). شهری که با اقدامات عمرانی و شهرسازی و خدمات‌رسانی به مردم، آبادانی را رقم می‌زند (شهر آباد) و توأمان تمهیداتی برای امنیت فکری و فیزیکی پیش‌بینی می‌کند (شهر امن). نمودار شماره ۱ ویژگی‌های شهر ایرانی - اسلامی از دید خواجه نظام‌الملک طوسی را نشان می‌دهد که در آن به‌طور هم‌زمان به ابعاد گوناگون زندگی شهری توجه شده است.

نمودار ۱: تفسیر شهر ایرانی - اسلامی از دیدگاه خواجه نظام‌الملک طوسی

منبع: نگارندگان

نتیجه‌گیری

خواجه نظام‌الملک طوسی وزیر با درایت دربار سلجوقیان و متفکر مسلمان ایرانی با اندیشه‌های بلند سیاسی خود در مدت ۳۰ سال وزارت، سهم به‌سزایی در شکوفایی پهنه سرزمین ایران داشته‌است. وی با روحیه و تفکرات برگرفته از ایرانی‌گرایی و اسلام‌گرایی به دنبال خلق شهری مطلوب در ابعاد مختلف زندگی، یا به عبارتی به دنبال شهر ایرانی-اسلامی بوده‌است. اندیشه‌ها و اقدامات خواجه نظام‌الملک را در چهار بعد کالبدی، سیاسی-مدیریتی، اقتصادی و اجتماعی-فرهنگی می‌توان مورد واکاوی قرار داد. اقدامات عمرانی و کالبدی وی در حوزه کلان مانند راهسازی، پل‌سازی، ساخت جاده‌های مهم در پهنه سرزمین، ایجاد کاروان‌سرا و حفر چاه‌ها طی مسیرهای بین‌شهری بوده‌است. برخی از اقدامات عمرانی وی در حوزه شهرسازی و معماری از جمله احداث بارو و دیوار برای شهرها، جهت برقراری امنیت، طراحی محلات بر اساس انسجام گروه‌های اجتماعی، حفظ امنیت محلات با ساخت دروازه‌ها، ساخت عناصر مهم شهری شامل مسجد، حمام و آب‌انبار بوده‌است. در بعد سیاسی و مدیریتی، خواجه به دنبال ایجاد حکومتی متمرکز، و برقراری عدالت و امنیت بوده‌است. وی در پی ارتقای شرایط اقتصادی با اقداماتی از جمله بهبود شرایط زندگی روستاییان، به عنوان نیروی اصلی تولید کشور، توجه به امورات دیوانی و لشکری و تلاش برای جلوگیری از فساد، توصیه به سلاطین جهت مشاوره با دانایان در امور مملکت‌داری و همچنین تأکید بر رونق بازار به عنوان عنصر اصلی بازرگانی بوده‌است. خواجه نظام‌الملک از طریق ایجاد مدارس نظامیه، یکسان‌سازی تقویم و بازنویسی شاهنامه برای بهبود شرایط فرهنگی و اجتماعی تلاش کرده‌است. با این تفاسیر شهر ایرانی-اسلامی به زعم خواجه نظام‌الملک شهری آباد (در حوزه اقدامات عمران و آبادانی شهرها)، امن (امنیت فکری و امنیت فیزیکی در راه‌ها و شهرها)، عادل (برقراری عدالت در ابعاد مدیریتی و حکمروایی)، مقتدر (انسجام و پیوستگی امور در پهنه سرزمین)، مولد (در حوزه امور اقتصادی و بهبود شرایط زندگی مردم) و شهر علم (تأکید بر دانش و مشورت با دانایان در امور) است.

منابع

- اخوان‌کاظمی، بهرام (۱۳۸۰). عدالت و خودکامگی در اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک طوسی. *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، ۵۴، ۵-۲۷.
- اسلامی، روح‌الله (۱۳۹۷). نام مقاله؟. مجموعه مقالات همایش هزاره خواجه نظام‌الملک طوسی. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- بمانیان، محمدرضا (۱۳۹۳). معنا و مفهوم‌شناسی شهر ایرانی - اسلامی، مبانی نظری و مصداق‌ها. *نشریه شهر پایدار*، ۲۱، ۶۹-۸۸.
- بنداری‌اصفهانی، فتح‌بن‌علی (۱۳۵۶). *زبده‌النصره و نخبه‌العصره، تاریخ سلسله سلجوقی*. ترجمه محمدحسین جلیلی کرمانشاهی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- پورجعفر، محمدرضا؛ پورجعفر، علی و صفدری، سیما (۱۳۹۴). انواع شهر اسلامی و اشاراتی به نحوه شاخص‌سازی در راستای شهر آرمانی - اسلامی. *فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی*، ۸، ۳-۲۰.
- پیرا، فاطمه (۱۳۸۷). جنسیت و قدرت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک. *پژوهش زنان*، ۳، ۱۵۵-۱۶۹.
- جوانپور هروی، عزیز (۱۳۸۶). مبانی مدیریت سیاسی در اندیشه خواجه نظام‌الملک طوسی. *علوم مدیریت*، ۳، ۲۱-۷.
- حاج‌بابایی، محمدرضا و شهبندی، محمود (۱۳۹۱). ابعاد فساد از دیدگاه خواجه نظام‌الملک طوسی. *فصلنامه سیاست*، ۴۲، ۵۹-۷۵.
- خلعتبری، اللهیار و دلیر، نیره (۱۳۸۸). اندیشه ایران شهری و خواجه نظام‌الملک. *پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ*، ۲، ۲۷-۶۲.
- خواجه نظام‌الملک طوسی، ابوعلی‌حسن‌بن‌علی (۱۳۹۴). *سیاست‌نامه (سیرالملوک)*. به تصحیح عباس اقبال. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- دلیر، نیره (۱۳۹۷). بررسی انتقادی مناسبات حکومت و مردم در آرای خواجه نظام‌الملک، با تأکید بر مفهوم عدالت و قدرت در سیرالملوک. *فصلنامه دولت پژوهی*، ۱۵، ۴۱-۷۷.
- سرافرازی، عباس (۱۳۹۳). تأثیر سیاست‌نامه (سیرالملوک) خواجه نظام‌الملک بر ساختار حکومت سلجوقی. *مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*، ۱۳، ۵۷-۷۲.

شاهوردی، داوود (۱۳۸۵). شرح احوال و اندیشه‌های خواجه نظام‌الملک طوسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ. گرایش ایران دوره اسلامی. به راهنمایی امیرتیمور رفیعی. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه آزاد اسلامی.

فیض‌آبادی، فاطمه (۱۳۹۱). بررسی شخصیت و عملکرد خواجه نظام‌الملک طوسی در ابعاد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ اسلام. به راهنمایی محمد سپهری. دانشگاه آزاد اسلامی. واحد تهران مرکزی.

قاسمی، محمدعلی (۱۳۸۶). قدرت و امنیت در سنت سیاست‌نامه‌نویسی: مطالعه سیرالملوک خواجه نظام‌الملک. فصلنامه مطالعات راهبردی، ۳۶، ۲۶۱-۲۷۷.

قرلسفلی، محمدتقی؛ معاش‌ثانی، صبا و مقری، حمید (۱۳۹۱). فرمانروایی به مثابه عدالت، تأملی در اندیشه‌های سیاسی خواجه نظام‌الملک. فصلنامه مطالعات سیاسی، ۱۷، ۱-۳۰.

گیلاتی، نجم‌الدین و فرجی‌نصیری، شهریار (۱۳۹۷). اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک: تلفیقی از ایران‌گرایی و اسلام‌گرایی. همایش بین‌المللی هزاره خواجه نظام‌الملک طوسی، دانشگاه فردوسی مشهد.

معینی، منصوره؛ کلاهدوزان، اکبر؛ فردوسی، مسعود و اسدی، ثریا (۱۳۹۴). اصول مدیریت بر اساس الگوی اسلامی-ایرانی با تکیه بر نظریات خواجه نظام‌الملک طوسی. فصلنامه مدیریت اسلامی، ۲۳، ۸۷-۱۰۳.

نقره‌کار، عبدالحمید (۱۳۹۵). معماری آیه‌ها: برداشتی از حکمت اسلامی در هنر و معماری. تهران: فکر نو.

نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۶). شهر اسلامی از اندیشه تا ظهور. تهران: جهاد دانشگاهی.

_____ (۱۳۸۵). معماری و شهرسازی اسلام. تهران: راهیان.

نوریان، حامد (۱۳۹۴). بررسی تطبیقی آراء خواجه نظام‌الملک طوسی و خواجه نصیرالدین توسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی. به راهنمایی دکتر محمد توحید فام. دانشگاه آزاد اسلامی. تهران مرکزی.

یعقوب‌زاده، زهرا (۱۳۹۲). سیاست‌های اقتصادی-عمرانی خواجه نظام‌الملک طوسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی. به راهنمایی عبدالرفیع رحیمی. دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره).

یوسف زمانی، مهرداد؛ نعمتی آبکنار، علی و خالدیان، ستار (۱۳۹۵). واکاوی آثار معماری و اقدامات عمرانی نخستین حکمرانان سلجوقی بر اساس منابع مکتوب از سال ۴۲۹ تا ۴۶۵ ه.ق. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۲، ۲۲۷-۲۴۴.